

યુદ્ધ મધ્યે પીસાતા માનવજીવન અને માનવસંબંધોની સંકુલતા પ્રગટ કરતી

વાઘેશ્વરી. ધર્મિષ્ઠા. આર

J.R.F પીએચ.ડી સંશોધક ગુજરાતી વિભાગ ભાષા સાહિત્ય ભવન
ગુજરાત યુનિવર્સિટી.અમદાવાદ.

કથા: 'ડૉ.ઝિવાગો'

લેખક પરિચય: બોરિસ પાસ્તરનાક

રશિયન લેખક બોરિસ પાસ્તરનાકનો જન્મ ૧૦-૨-૧૮૯૦ના રોજ રશિયાના મોસ્કો શહેરમાં યહૂદી પરિવારમાં થયો હતો. તેમણે ગદ્ય અને પદ્ય બંને પ્રકારનું ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જન કરી નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. બોરિસએ સાહિત્ય જગતમાં અનુવાદક તરીકે શ્રેષ્ઠ કામગીરી કરી છે. તેમનું અવસાન ૩૦-૫-૧૯૬૦ના દિને થયું હતું.

કીવર્ડ્સ: યુદ્ધ, યુદ્ધનીબર્બરતા, રશિયનક્રાંતિઓ, ક્રાંતિકારી, માનવજીવનનીદુર્દશા, માનવસંબંધોની સંકુલતા.

નવલકથા બાબતમાં: વિશેષ ચર્ચા

'ડૉ.ઝિવાગો' નવલકથાએ રશિયન સાહિત્યમાં વિવાદ અને ખળભળાટ સર્જ્યો હતો. બોરિસને ખૂબ જ ટીકા, અપમાનનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. રશિયામાં પ્રકાશિત કરવા પર સખત પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. લેખકે ચોરીછૂપીથી ઈ.સ.૧૯૫૭માં નવલકથાને ઈટાલીમાં પ્રકાશિત કરવા આપી હતી. ઈ.સ.૧૯૫૮માં અમેરિકામાં અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ પામી પ્રકાશિત થઈ. વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદ થયાં છે. વિશ્વના અન્ય દેશોમાં ખૂબ બિરદાવવામાં આવી અને લેખકને નવલકથા માટે નોબેલ પુરસ્કાર આપવાની ઘોષણા થઈ. રશિયન સામ્યવાદી પક્ષ દ્વારા લેખકને દેશદ્રોહી જાહેર કરી દેશ નિકાલની ધમકી આપવામાં આવી. લેખકએ દેશ નિકાલના ભય તળે નોબેલ પુરસ્કારનો અસ્વીકાર કર્યો. બાદમાં બોરિસના પુત્રએ ઈ.સ.૧૯૮૮માં મેડલ સ્વીકાર્યો હતો પણ પુરસ્કારની રકમથી વંચિત રહેવું પડ્યું હતું. નવલકથા ઈ.સ.૧૯૬૫માં ફિલ્મરૂપે રૂપાંતરણ પામી છે. ઈ.સ.૨૦૨૨માં ગુજરાતી ભાષામાં અશ્વિન ચંદારાણા દ્વારા અનુવાદ થયો છે.

નિરીક્ષણ પદ્ધતિ:

વિશ્વની દ્રષ્ટિએ રશિયન ક્રાંતિએ અનેક દેશોને પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડ્યા હતાં. ઈ.સ. ૧૯૦૫થી ૧૯૪૭ના ગાળા દરમિયાન ઝારશાહી રશિયામાં ઘણી ઉથલપાથલ મચી હતી. રશિયામાં વિશ્વની મહાન ક્રાંતિઓમાં ગણના પામતી ક્રાંતિકારી ચળવળો ઉદ્ભવી હતી વળી વિશ્વયુદ્ધનો ય સામનો થઈ રહ્યો હતો. રશિયન પ્રજામાં વ્યાપેલાં અસંતોષ, શોષણ, જુલમમાંથી અનેક પ્રકારના પક્ષો બન્યાં. હિટલર, મુસોલિની, સ્ટેલિન જેવાં પ્રસિદ્ધ નેતાઓ ય ઊભરી આવ્યાં. ઔદ્યોગિકકારો, સામંતો, ધનવાનો અત્યાચારથી એકદમ મૂલકતો ભોગવી રહ્યાં હતાં, મજૂરો, ખેડૂતો, ગરીબ પ્રજા પર અત્યાચાર, શોષણ થતાં અસંતોષ ફેલાયો હતો. આ વિવિધ જૂથોની મધ્યે વાદ-વિવાદ, એકાધિકાર સ્થાપવા ઘર્ષણ થતાં હતાં. યુદ્ધ, વિવિધ પક્ષો, ઉગ્ર ક્રાંતિઓના ઘર્ષણના નકારાત્મક પાસાંના માઠાં પરિણામએ માનવજાતિને જ બાનમાં લઈ ભોગ લીધાં છે.

સાહિત્ય સમીક્ષા:

યુગોથી યુદ્ધ શ્રાપ સમાન રહ્યું છે.સાંપ્રત સમયમાં ય યુદ્ધની ગૂંચ સળગતો પ્રશ્ન બની ગતિમાન છે.ઉદા.યુકેન, તાલિબાન અફઘાન,રશિયા.કોઈ પણ દેશના પ્રાંતીય,રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધો, લડાઈના કારણે[પરિણામે] નિર્દોષ માનવ પ્રજા અને માનવ જીવનને ભોગવવું પડે છે.‘ડૉ.ઝિવાગો’ કૃતિમાં રશિયાની ઈ.સ ૧૯૦૫થી૧૯૪૭સુધી ચાલેલી મૂડીવાદીક્રાંતિ, ઔદ્યોગિકક્રાંતિ, બોલ્શેવિકક્રાંતિ, ઓક્ટોબરક્રાંતિ, રશિયન ઝારશાહીની વ્હાઈટઆર્મી, સામ્યવાદી રેડ આર્મી અને વિશ્વયુદ્ધને પરિણામે રશિયાના માનવ અને માનવજીવન પર શો નકારાત્મક પ્રભાવ પડે છે તેનું વર્ણન છે. યુદ્ધની બર્બરતા, ફૂરતા, જુલમ, શોષણ, અમાનવીય અત્યાચાર કેન્દ્રસ્થ કર્યા છે.યુદ્ધ એક પક્ષને જય અને બીજા પક્ષને પરાજય આપે છે.આ યુદ્ધના જય-પરાજયની ભીષણતા મધ્યે પીસાંતા માનવ અને માનવ જીવનને દુઃખની ગર્તામાં ધકેલી દે છે.રશિયાની પ્રજાને સ્વદેશી દ્વંદ્વની અને પરદેશી દ્વંદ્વની બેવડી યાતનામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. રશિયન વિપ્લવવાદીઓ,ક્રાંતિકારીઓનું ઝારશાહી સરકાર સામેનું આંતરિક યુદ્ધ અને વિશ્વના જર્મન, ઓસ્ટ્રિયા જેવાં અન્ય દેશો સામેનું બ્રાહ્મ યુદ્ધ.રશિયાની ભલી પ્રજા આંતરિક-બ્રાહ્મ યુદ્ધની આગમાં ભુંજાઈ રહી હતી.

ડૉ.ઝિવાગો:નવલકથાની દ્રષ્ટિએ

રશિયનભાષાની દળદળ ‘ડૉ. ઝિવાગો’ નવલકથા બે ભાગ અને અઠાર પ્રકરણોમાં વિભાજિત થઈ છે.યુદ્ધનાં આવરણમાં વીંટળાયેલું સામાજિક કથાવસ્તુ છે.નવલકથાનું શીર્ષક નાયક યુરી ઝિવાગોના પાત્રના નામને આધારે આપવામાં આવ્યું છે.નવલકથાની પાત્રસુષ્ટિમાં યુરીઝિવાગો ઉર્ફે ડૉ ઝિવાગો, લારા, વિક્ટર, પાશા, મિશા ગોર્ડન, એન્દ્રેઈ, નીકા, તોનિઆ, એવગ્રેફગેવ્યુલિન, મર્કેલ,મરીના, નિકોલાઈ, એલેક્ઝાન્ડર, ગીશર,વાસિયા જેવાં પાત્રો સમાવેશ પામ્યાં છે. નવલકથાનું કથાનક મુખ્ય નાયક યુરી ઝિવાગો અને નાયિકા લારાના જીવનની સંકુલતાને અનાવૃત કરે છે.આ કૃતિના પ્રકરણોને જુદાં જુદાં નામથી મઠારવામાં આવ્યાં છે.નવલકથાનો પ્રારંભ શહેરી પરિવેશમાં યુરીની માતાની દફનવિધિની મૃત્યુની વર્તમાન ઘટનાથી થયો છે.કથા શહેરથી ગ્રામ્ય પરિવેશમાં વિસ્તૃત થતી જાય છે.પ્રારંભના પ્રકરણોમાં કથાને મોસ્કો અને પિટર્સબર્ગ શહેરમાં આકાર આપ્યો છે.

નાયક યુરીના પિતા એન્દ્રેઈ ધનવાન,લંપટ હોવાથી બે લગ્ન કર્યા હોય છે.યુરીનો ઉછેર માતા મારિયા એકલી જ કરે છે.તેણીનું મૃત્યુ થતાં અનાથ યુરીને તેનાં મામા ધનવાન અને પ્રતિષ્ઠિત ગ્રોમેકો કુટુંબમાં ઉછેર માટે મૂકે છે.યુરિને ગ્રોમેકો પરિવાર સાથે રહેતાં વકીલ પુત્ર મિશા સાથે મિત્રતા થાય છે.બે સંતાનની માતા ગીશર નામની યુવા વિધવા સ્ત્રી વિક્ટર વકીલ સાથે અવૈધ સંબંધો ધરાવે છે.વિક્ટરનું વાસનાભર્યું મન ગીશરની કિશોરી પુત્રી લારા તરફ વળ્યું છે.આથી ત્રાસીને ગીશર આત્મહત્યાનો અને લારા વિક્ટરની હત્યા કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરે છે અહીં નાયિકા લારાના પરિવારની વેદના રજૂ થઈ છે.પાશાના પાત્ર દ્વારા ગરીબીમાં સબડતાં રેલ્વે મજૂરોની પીડા ઉજાગર કરી તેમની ગંદી વસાહતોનું વાસ્તવદર્શી ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે.પાશાના પિતાની હડતાળ આયોજનના આરોપમાં ધરપકડ કરી સાઈબીરિયામાં હકાલપટ્ટી કરી છે.નિર્દયી રશિયન લશ્કર દ્વારા કચડવામાં આવતી રેલીમાં બાળક પાશા ભાગ લે છે તેનાં મનમાં ઝારશાહી પ્રત્યે છૂપી ધૂણા જન્મે છે.નીકા ઉગ્રવાદીનો પુત્ર હોય છે.આ બધાં બાળકો રશિયાના ઝારશાહી, ક્રાંતિઓ અને બ્રાહ્મ યુદ્ધનાં ઘર્ષણને કારણે પરિવારથી દૂર રહી મોટાં થાય છે.

સમાજને ઉપયોગી થવાં ભણીને યુરી ડૉક્ટર,મિશા ભાષાશાસ્ત્રી અને પાશા ઈતિહાસનો શિક્ષક થાય છે.યુરી તોનિઆ, સાથે અને પાશા લારા સાથે પ્રેમલગ્ન કરી લગ્ન જીવનની શરૂઆત કરે છે.રશિયન ઝારશાહી યુરી ઉર્ફે ડૉ ઝિવાગોને વિશ્વયુદ્ધમાં ફરજ બજાવતાં ઘાયલ રશિયન સૈનિકોની સારવાર કરવાં માટે ગામડામાં મોકલે છે.બીજી તરફ પાશા શિક્ષકની નોકરી છોડી લશ્કરમાં ભરતી થાય છે લારા એક પુત્રી કોતેકાને જન્મ આપે છે.કથામાં ટ્રેન અને પત્રનો હેતુપૂર્વક પ્રયોજન કરી મહત્વની ઘટનાઓની પુષ્ટિ અને દિશા આપી છે.લારાને યુદ્ધમાંથી પતિ પાશાના ગુમ થવાની ખબરનો પત્ર મળે છે.તેણી

પુત્રીને એકલી મૂકીને પતિને શોધવાં નીકળી પડે છે.ડો ઝિવાગો સૈનિકોની સારવાર દરમ્યાન યુદ્ધની બર્બરતાના ભયાનક દ્રશ્યો જૂએ છે તેનાં હાથમાં માત્ર માનવ માસનાં લોચા આવે છે ઘાયલ સૈનિકોની પીડાથી તેનું હૃદય ધ્રુજી ઉઠે છે.ડો ઝિવાગોને બોમ્બ ઘડાકામાં ઘાયલ થવાથી મૃત્યુનો ખૂબ નજીકથી અનુભવ થાય છે.લારા પતિની શોધ કરવાં નર્સની તાલીમ મેળવી હોસ્પિટલમાં ફરજ બજાવે છે જ્યાં ઝિવાગો અને લારાની મુલાકાત થાય છે.

યુદ્ધનાં ખૂંખાર તંગ વાતાવરણમાં ફરજ બજાવતાં ડો ઝિવાગો પત્નીના અને લારા પતિ,પુત્રીની યાદો,વિરહમાં દુખી થઈ બંને કંટાળીને નોકરી છોડીને જતાં રહે છે.ત્રણ વર્ષ બાદ પત્ની અને પુત્રને જોઈ ઝિવાગોનું મન ખુશીથી ભરાઈ જાય છે.રશિયન ઝારશાહી સરકાર,ક્રાંતિની ચળવળોએ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું હોય છે.અચાનક ઝિવાગોના પુત્રની તબિયત બગડે છે પણ કર્ફૂને લીધે લાચારીવશ હોસ્પિટલ લઈ જઈ વધુ સારવાર કરાવી શકતો નથી.વિશ્વયુદ્ધને લીધે રશિયા પર આર્થિક સંકટ આવે છે.ઝિવાગોને પરિવારના નિર્વાહ માટે ઘરની બધી ચીજવસ્તુઓ વેચી દેવી પડે છે. ઝિવાગોનો સાવકો ભાઈ એવગ્રેફોલ્યુલિન એક વખત થોડી સહાય કરે છે.છતાંય ખાવાનાં ફાંફા પડે છે.આથી આર્થિક તંગીને લીધે ઝિવાગો પરિવાર ભારે હૈયે વતન છોડી તોનિઆના નાનાજીના ઘરે યુરિયા જવાં નીકળે છે.

યુરિયા જતાં ટ્રેનમાં જાણતાં અજાણતાં યુદ્ધનો ભોગ બનેલાં બાળ,યુવા,વૃદ્ધ માનવયુદ્ધકેદીઓનો અને વાસિયા નામના કિશોરની દયનીય સ્થિતિનો દુખદ પરિચય થાય છે.રેલ્વેસ્ટેશન પરથી ક્રાંતિકારી જૂથ દ્વારા ઝિવાગોની ધરપકડ કરી ક્રાંતિકારી મુખ્ય કમાન્ડર સ્નેલિનકોવ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.પાશા પોતાની સાચી ઓળખ છુપાવી ક્રાંતિકારી કમાન્ડર સ્નેલિનકોવ બની જીવતો હોય છે જે ઝિવાગોને ઓળખી જતાં તરત જ છોડી મૂકે છે.

ઝિવાગો પરિવાર આશા સાથે યુરિયા આવી પહોંચે છે.ઝિવાગોની પત્નીના ઉદ્યોગપતિ નાનાજી કુગરને કેદ કરી તેમની મિલકતનો સામુહિકરિતે ઉપયોગ થતો હોય છે આથી ઝિવાગો પરિવાર ખેતી કરી લાકડાં,શાકભાજી એકઠી કરી સુખેથી ખેડૂત તરીકેનું જીવન જીવે છે.ઝિવાગો વિવિધ ભાષાના સાહિત્યનું વાંચન કરે છે.સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં લારાનો ભેટો થઈ જાય છે.લારા અને ઝિવાગો વચ્ચે પ્રેમનો તંતુ જોડાય છે.ઝિવાગોની પત્ની તોનિઆ ગર્ભવતી છે. ઝિવાગો પરિવારનું સુખ વધુ સમય ટકતું નથી.બ્લેકફોરેસ્ટ નામનું ક્રાંતિકારી જૂથ લારાને મળવાં જતાં ઝિવાગોનું માર્ગમાંથી બળજબરી પૂર્વક અપહરણ કરીને ક્રાંતિકારીઓની સારવાર કરવાની જવાબદારી લાદે છે.સાઈબીરિયાના જંગલોમાં ઝિવાગો એકવાર ફરી યુદ્ધના ખૂંખાર અને ભયાનક દ્રશ્યો જૂએ છે.ક્રાંતિકારીઓની સારવાર કરતાં તેમનાં જીવનની પીડા, લાચારી,વેદનાને નજીકથી અનુભવે છે.પેલીખ નામનો ક્રાંતિકારી પરિવારવિરહથી હતાશ બની પોતાની પત્ની અને બાળકોની હત્યા કરી દે છે આ બનાવથી ઝિવાગોને ખૂબ આઘાત પહોંચે છે.આ કરૂણ ઘટના દ્વારા ક્રાંતિકારીઓના જીવનની પીડાને વાચા આપી છે.ઝિવાગો પરિવાર અને લારાની યાદોમાં ઝૂરયાં કરે છે.અહીંથી ઝિવાગો સંતાઈને ભાગી છૂટવામાં સફળ થાય છે.

ઝિવાગો ભાગીને લારાના ઘરે જાય છે.લારાના ઘરે આવેલાં એક પત્ર દ્વારા ઝિવાગોને જાણવાં મળે છે કે,તેની પત્ની, સંતાનોને દેશનિકાલની સજા મળતાં પેરિસમાં વસવાટ કરે છે.ઝિવાગો ક્રાંતિકારીજૂથમાંથી અને લારા વિદ્રોહીની પત્ની તરીકે ભાગેડું જાહેર કર્યા હોવાથી બંને જ્યાંત્યાં છુપાતાં,ભાગતાં ફરે છે.લારા, લારાનીપુત્રી કોતેકા અને ઝિવાગો ભાગતાં ભાગતાં વેરિકોનામાં આવેલાં ક્રાંતિકારી સ્નેલિનકોવ ઉર્ફે પાશાના ખાલી ઘરમાં સંતાઈને રહે છે.અચાનક વિક્ટર પાશાના મૃત્યુના ખોટાં ખબર આપે છે જેથી ઝિવાગો ચાલાકીથી લારા અને કોતેકાને વિક્ટર સાથે મોકલી દે છે.એક દિવસ પાશા ત્યાં આવીને ઝિવાગો સમક્ષ લારાના પ્રેમ સંબંધોની સંકુલતા, પરિવાર વિરહની પીડા, પ્રેમ, સાંનિધ્યની ઝંખના,તડપ અને ક્રાંતિકારીના જીવનની હૃદયદ્રાવક વ્યથા રજૂ કરે છે.હતાશ પાશા આત્મહત્યા કરી જીવનનો અંત કરે છે.

ઘણાં લાંબા સમય બાદ ડો ઝિવાગો મોસ્કો પાછો ફરે છે.અહીં નોકર મર્કેલની પુત્રી મરીના સાથે લગ્ન કર્યા વિના રહી બે પુત્રીનો પિતા બને છે.અવારનવાર ઝિવાગોને સાવકો ભાઈ એવગ્રેફોલ્યુલિન નાણાંકીય મદદ કરે છે.ઝિવાગોનું હૃદય પત્ની તોનિઆ અને સંતાનોની યાદ,વિરહમાં દુખી બની કમજોર પડતું જાય છે.તેનું મન સતત પોતાનો પરિવાર પેરિસથી પાછો આવશે તેવી આશા સેવ્યાં કરતું રહે છે.ઝિવાગો પરિવારના મિલનની અધૂરી ઈરછા સાથે અતિ નાની વયે હૃદયના હુમલાથી મૃત્યુ પામે છે.મોસ્કો આવેલી લારાને પ્રેમી યુરી અને પતિ પાશાના મૃત્યુની ખબરથી કારમો આઘાત લાગતાં

વલોપાત કરે છે. “મારી નજીક હોય અને જેની જરૂર છે. એમાનું કોઈ જ અત્યારે મારી પાસે નથી. બધાંજ ચાલ્યાં ગયાં”. પૃ: ૫૧૮. ભાગ ૨ નવલકથાના અંતમાં મિશા અને નીકા યુદ્ધમાં જોડાય છે. ત્યાં તાનીયા નામની છોકરીની વાતચીતમાંથી તેણી યુરી અને લારાની પુત્રી હોવાનું માલુમ પડે છે. યુદ્ધના વિજયની સાથે નવલકથાનો અંત આવે છે.

નિષ્કર્ષ:

યુદ્ધનાં લીધે માનવ જીવન અને માનવ સંબંધોની સંકુલ દુર્દશાનો વેદનામય ચિત્કારરૂપી ચિતાર મળે છે. ‘ડૉ. ઝિવાગો’ નવલકથામાં ઝિવાગોનાં જીવનને કેન્દ્રસ્થ કરી માનવ, માનવજીવન, માનવ સંબંધોની સંકુલતા પ્રગટતી હોવાથી શીર્ષક યોગ્ય છે. વિપ્લવી જૂથમાં સંકળાયેલાં ક્રાંતિકારીઓ, યુદ્ધની ફૂરતાનો ભોગ બનતાં નિર્દોષ માનવોની વેદનાથી હૃદય ચિત્કાર કરી મૂકે છે. નવલકથામાં પ્રાકૃતિક વર્ણન ખૂબ સુંદર કર્યું છે. યુરીલ, વેરેકિનાના ગ્રામ્ય અને મોસ્કો, પિટર્સબર્ગ શહેરી પરિવેશના નકશીદાર વર્ણનોમાં કલાત્મકતા દાખવી છે. યુદ્ધની બર્બરતા, યહૂદીઓના સામૂહિક હત્યાકાંડમાં, ક્રાંતિકારીઓ, ઝિવાગોની પીડા, યુદ્ધો વચ્ચે પીસાતા માનવ, માનવ જીવનની વેદના, સંઘર્ષમાં કૃષ્ણ અને ભયાનક રસનો વધુ સાર્થક પ્રયોગ કર્યો છે. બોરિસ પાસ્તરનાક ‘ડૉ. ઝિવાગો’ નવલકથામાં રશિયાની મહાન ક્રાંતિકારી ચળવળો અને વિશ્વયુદ્ધના નકારાત્મક પાસાંઓની સુંદર કલાત્મક સહ અભિવ્યક્તિ કરવાનો ઉત્તમ પ્રયાસ કર્યો છે.

સંદર્ભ:

1. ડૉ. ઝિવાગો: લે. બોરિસ પાસ્તરનાક. અનુ. અશ્વિનચંદ્રાણા. આવૃત્તિ ૨૦૨૨. પ્રકાશન: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર. ભાગ ૧.
2. ડૉ. ઝિવાગો: લે. બોરિસ પાસ્તરનાક. અનુ. અશ્વિનચંદ્રાણા. આવૃત્તિ ૨૦૨૨. પ્રકાશન: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર. પૃ. ૫૧૮ ભાગ ૨.
3. વિકિપીડિયા.